مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث، سال چهل و چهارم، شمارهٔ پیاپی ۸۹،
پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ص ۳۲- ۹

بررسی سیر اربعین‌نگاری*

دکتر سید مصطفی احمدزاده
استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
Email: mostafa.ahmadzadeh@gmail.com

چکیده

محدثان بر اساس حدیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم که فرمودند: «مَن حَفظَ عَلَی اُمَّتی اَربَعینَ حَدیثاً ممّا یَحتَاجُونَ الَیه فی امر دینهم، بَعَثَهُ اللهُ عزّ و جلّ یَومَ القیامَة فَقیهاً عَالماً» ، به تدوین مجموعه‌هایی دست یازیدند که با عنوان «الاربعون حدیثا» یا «چهل حدیث» مشهور شد. از قرن دوم تا عصر حاضر هزاران کتاب در این حوزه به رشتهٔ تحریر درآمده است. گزارش، دسته‌بندی و تحلیل و بررسی سیر فراز و فرود این اجزاء حدیثی در سده‌های گوناگون تاریخ حدیث از چشم انداز جریان‌شناسی تاریخی- حدیثی مد نظر قرار گرفته است. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که در سده‌های نخستین، عمل به ظاهر روایت در بعد فردی اهمیت یافته و در سده‌های بعدی، با گسترش دامنهٔ این گونه کتاب‌ها هم به لحاظ قالب و زبان و گونه و هم به لحاظ محتوا و موضوع در ابعاد اجتماعی و اعتقادی، محدثان، کانون توجه خود را به تحقق بخشیدن به اهداف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم از ذکر این روایت، معطوف ساخته‌اند؛ که این تغییر رویکرد در اربعین نگاری، برکات دو چندانی را در راستای ارتقاء سطح معارف حدیثی جامعه به ارمغان آورده است.

کلید واژه‌ها: تاریخ حدیث، اربعین‌نگاری، حدیث اربعین، تاریخ اربعین‌نگاری، جریان شناسی حدیث، کتابشناسی حدیث.

---

*. تاریخ وصول:۱۳۸۹/۷/۱۲؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۰/۱۲/۱۶.

طرح مسئله

دانشمندان و حدیث‌پژوهـان اسـلامی در طـول تـاریخ اسـلام جهـت حفـظ دسـتاوردهای پیامبراکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم از هیچ تلاش و کوششـی فروگـذار نکـرده‌انـد و در ایـن مسیر از جان مایه گذاشته‌اند تا سنّت رسول اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم حفـظ شـود و بـه اعصار بعدی منتقل گردد تا خورشیدی عالم‌افروز، فرا راه انسان‌های نیک‌انـدیش قرارگیـرد. در زمان حیات رسول اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم، با توجه به توصـیه‌هـای پیـامبر نسـبت بـه نگارش قرآن و حدیث، انتقال احادیث علاوه بر نقل شـفاهی، در قالـب نگـارش و کتابـت نیـز صورت می‌گرفت(حسینی جلالی،۱۰۶).

از جمله روایات منقول از پیامبر پیرامون حفظ احادیث، حدیث مشهوری است که در لسان حدیث شناسان به حدیث «اربعین» معروف گردیده است. مضـمون ایـن حـدیث بـه سـندهای متعددی از رسول اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم و ائمّه معصومین علـیهم السّـلام نقـل شـده است. از جمله از پیامبراکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم نقل شده است: «مَن حَفِـظَ عَلَـی اُمَّتِـی اَربَعینَ حَدیثاً ممّا یَحتَاجُونَ اِلَیه فِی امرِ دیـنِهِم، بَعَثَـهُ اللهُ عـزّ و جـلّ یَـومَ القِیامَـةِ فَقیهـاً عَالِمـاً» (صدوق، ۵٤۱/۲).

همزمان با آغاز نگارش حدیث در اواسط قرن دوّم، اربعین‌نویسی نیز آغاز گردید. اصل فکر «اربعون حدیث» که از قرن دوّم هجری آغاز و تا زمان حاضر ادامه دارد، ثمره جدیدی است که در خلال دوازده قرن شکوفا شده است و آن چیزی که سـبب شـد صـدها رسـاله و کتـاب در حوزه معارف اسلامی به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی و غیـره تحریـر گـردد؛ وجـود حـدیث مشهوری از رسول اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم اسـت کـه در آن بـر حفـظ چهـل حـدیث توصیه شده است که این حدیث در رواج تدوین این گونه کتاب‌ها اثر بسزایی داشته است.

دانشمندان و حدیث‌پژوهان بر اساس این حدیث، بـه جمـع‌آوری، نگـارش، شـرح، نقـد و بررسی مجموعه‌هایی با عنوان «اربعین حدیث» و «چهل حدیث» همت گماشته‌اند کـه بررسـی سیر فراز و فرود تدوین این مجموعه‌ها از یک سو به لحاظ جریان‌شناسـی تـاریخی حـدیث و کشف راز و رمزهای پنهان و آشکار زمینه‌ها و علل تحولات حدیثی و از سوی دیگر آشنایی با انبوهی از حدیث‌پژوهان وآثارحدیثی گوناگون، اهمیت دوچندان می‌یابد. تاریخ اربعـین‌نگـاری در سده‌های گوناگون چه ویژگی‌هایی داشته است؟ انواع اربعین‌نگاری چیست؟ اربعـین‌نگـاری به زبان‌های غیر عربی در چه وضعیتی بوده و هست؟ چـه زمینـه‌هـا و عـواملی در افـزایش یـا

کاهش اربعین‌نگاری در سده‌های گوناگون، نقش داشته‌اند؟

عوامل مؤثّر در گسترش اربعین‌نگاری

مهمترین عامل مؤثر در گسترش اربعین‌نگاری حدیث مشهوری است که از حضرت رسول اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم روایت شده است. علاوه بر این عامل، ارزش دینی و تاریخی عدد چهل که از اقوام سامی و تورانی به عالم اسلام راه پیدا کرده بود نیز تأثیر قابل توجهی در ظهور و بروز این مجموعه‌ها داشت(Annemarie schimmel, " NUMBERS"11,14-15؛عبدالقادر قره‌خان،۳). نیز برخی از زاویهٔ دانش فقه‌الحدیث، عواملی برای توسعه و رشد اربعین‌نگاری ذکر کرده‌اند: حفظ احادیث پیامبر اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم از نابودی و تحریف، پیرایش احادیث جعلی، توسعه و تقویت دانش فقه‌الحدیث(عاشوری، ۱۷۰).

عوامل دیگری غیر از موارد بالا در جمع و تصنیف این گونه کتاب‌ها دخالت داشته که از آن‌ها تحت عنوان عوامل معنوی یاد می‌کنیم. این عوامل در مقدمهٔ کتاب‌های چهل حدیث از سوی نویسندگان به عنوان انگیزهٔ آنان برای تألیف و تصنیف این مجموعه‌ها ذکر شده است. عوامل معنوی عبارتند از: شوق دست‌یافتن به شفاعت رسول اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم، رهایی از آتش دوزخ، امید به قرارگرفتنِ در زمرهٔ دعاشوندگان، شوق خدمت به مسلمین، پیروی از علمایِ سلف، عمل به پیشنهادات دوستان و شاگردان، استشهاد در حین تدریس، یاری مذهب و طریقه‌ای، شرح و توضیح آراء در مسئله‌ای از مسائل روزگار.

اربعین، مجموعه‌ای بوده است که محدّثان سلف به قصد ادراک ثواب و بهره‌وری از شفاعتِ موعود، چهل حدیث معتبر و مسلّم را مرتب کرده و متن آن را به خاطر می‌سپرده و بر تکرار و تلقین و تعلیم آن، مواظبتی دقیق داشته‌اند. تا آنجا که براساس یک احصاء و ضبط، مجموعه‌های اربعین از مؤلّفات سلف، از اربعین بیشتر است (احمدزاده، ۵۵- ۵۲ و ۹۱-۸۲). علاوه بر آنکه بعض محدّثان به رعایت احتیاط از بیم آن که مبادا یک یا چند حدیث منقولشان، مسلّم الصدور نباشد؛ برای اطمینان از حصول ثواب و ادراک فیضِ شفاعت، مجموعه‌ای از یکصد حدیث فراهم کرده‌اند تا به طور قطع و یقین، چهل حدیث مسلّم را ضبط کرده باشند. و ائمّهٔ سلف، تساهل در اسناد این‌گونه احادیث را به اتفاق روا داشته‌اند (دامادی، ص۱۷).

گزارش و تحلیل سیر طولی اربعین‌نگاری

با توجه به اهمیت اربعین نگاری در تاریخ حدیث و نقش کلیدی آن در فقه الحدیث و

تأثیرات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آن در فرهنگ سازی اسلامی؛ شایسته است با نگاهی دقیق، جامع و تحلیلی به سیر فراز و فرود این بخش از تاریخ حدیث و حدیث پژوهی، زمینه را برای مطالعات گستردهٔ حدیثی و محتوایی دربارهٔ کتاب‌های چهل حدیث فراهم سازیم. از این رو، در این جا، تاریخ نگارش کتاب‌های چهل حدیث را به صورت جداگانه در هر سده، گزارش و تحلیل می‌کنیم.

قرن دوم

اوّلین فردی که در این زمینه به تألیف کتاب پرداخت عبدالله بن مبارک مروزی (د ۱۸۱ ق) بود (نووی، ص۱٤؛ حاجی خلیفه، ۵۷/۱). وی چهل حدیث را در قالب کتابی به نام «*الاربعین*» گرد آورد و اربعین‌نویسی را پایه‌گذاری کرد. پس از وی، ابوالقاسم عبدالرحمن ابن داود مصری شافعی (د ۱۸۱ ق) تحت عنوان «*الاربعون حدیثاً*» دست به تألیف زد (جبوری، ص۱۸۱).

هنگامی که علم حدیث پیشرفت کرد و تعداد احادیث از صدها هزار هم گذشت، نیاز به گردآوری مجموعه‌های انتخابی از احادیث برحسب خصوصیات معینی که در شکل و محتوی داشتند، احساس شد و این نیاز در تصنیفِ چهل حدیث‌ها و دگرگونیِ تاریخی این کتاب‌ها تأثیر به سزایی داشت. بعدها در میانهٔ سدهٔ چهارم - بر اساس «کتاب الاربعین حدیثا» تألیف الامام ابی‌بکر محمد بن الحسین الآجری(د.۳٦۰ق.) که همراه با شرح احادیث به رشتهٔ تحریر درآمده است(الآجری)- چهل حدیث را همراه با شرح جمع‌آوری نمودند و زمان طولانی این کار ادامه داشت و این کار طبیعی بود چرا که رساله‌ها و جزواتی که برای دروس حدیثی انتخاب می‌شد تا بر دانش‌آموزان القاء و املاء شود، بدین شکل مفیدتر بود.

قرن سوم

در سدهٔ سوم، *الاربعین* از احمد بن حرب نیسابوری (د ۲۳٤ ق)، (حاجی خلیفه، ٥٤/۱) و *الاربعین عن المشایخ الاربعین عن الاربعین صحابیاً و صحابیةً* از محمّد بن اسلم طوسی (د ۲٤۲ ق)، (ذهبی، ۱۹۵/۱۲؛ ألبانی، ص۱۵۵؛ حاجی خلیفه،۵۸/۱) که از ثقات محدثین خراسان بوده و *الاربعین* از مؤید بن محمّد بن علی قرشی حافظ (د ۲٤۲ ق) که از ثقات و پیشوایان حدیث بوده؛ نشانگر این است که اربعین نویسی مورد توجه محدثان قرار گرفته و نسبت به سدهٔ گذشته از رونقِ بیشتری برخوردار گردیده است.

در اواخر سدهٔ سوم، اربعین نویسی در قالب یک موضوع خاص درآمد. *الاربعین* ابن طولون

شمس‌الدین محمّد دمشقی (د ۲۷۰ ق) که در زمینه علم، جمع‌آوری شده از این قبیل است.

قرن چهارم

در سدهٔ چهارم، محدّثان بزرگ نیز به تألیف چهل حدیث پرداختند. گاه در موضوع واحد و گاه در موضوعات مختلفی، چهل حدیث را همراه با شرح و توضیح به رشته تحریر می‌کشیدند. ابوالعباس حسن بن سفیان نسوی (د ۳۰۳ ق) در باب اموراجتماعی و اخلاقی، ابوبکر محمّد بن ابراهیم کلاباذی حنفی (د ۳۰۸ ق) و ابوبکر محمّد بن حسین آجری (د ۳٦۰ ق) در بیان عقاید و اخلاق و احکام، دارقطنی (د ۳۸۵ ق)، جوزقی (د ۳۸۸ ق)، ابن بجیر (د ۳۹۰ق)، حاکم نیسابوری (د ٤۰۵ ق) از جمله محدثانی هستند که در این زمینه دست به تألیف زده‌اند.

قرن پنجم

در سدهٔ پنجم که تصوّف و عرفان گسترش پیدا کرده بود، حدیث و مخصوصاً اربعین‌نگاری از تحوّلات تصوّف مصون نماند و کتاب‌های مهمی توسط ارباب صوفیه در این زمینه به نگارش درآمد، که *الاربعین فی‌التصوف* از ابوعبدالرحمن سلمی (د ٤۱۲ ق) پیرامون مقامات و مراتب صوفیّه (حاجی خلیفه، ۵۳/۱؛ مصاحب، ۵۸/۱)، *الاربعین فی شیوخ الصوفیه* (حاجی خلیفه، ۵۳/۱؛ ألبانی، ص۳۸۷؛ البکری، ص۹٦) از ابوسعید احمد بن محمّد بن احمد مالینی (د ٤۱۲ ق) *الاربعین علی مذهب المتحققین من الصوفیة* (حاجی خلیفه، ۵۳/۱) از ابونعیم اصفهانی (د ٤۳۰ ق) در بیان سیر مراحلی که یک صوفی باید طی کند؛ از جمله تألیفاتی هستند که در زمینه تصوّف به نگارش درآمده‌اند.

در اواسط سدهٔ پنجم، اربعین نگاری حول محورهای خاصّی در جریان بود. گاه احادیث در فضیلت شخصی در قالب اربعین در می‌آمد. مثل: *الاربعین فی فضائل العباس* (حاجی خلیفه، ۵۷/۱) از ابوالقاسم حمزة ابن یوسف السّهمی (د ٤۲۷ ق)، و *الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیرالمؤمنین علیه السّلام* (آقا بزرگ تهرانی، ٤۳۲/۱؛ حسینی، ۱۸٦/۳؛ رازی، ص۱۵۷) از ابومحمّد عبدالرحمن نیسابوری خزاعی (د ٤٦۷ ق) (جدّ شیخ ابوالفتوح رازی).

گاه براساس درجه حدیث، احادیثی گلچین می‌شد. مثل: الاربعون از طبسی (د ٤٤۳ ق)، (ألبانی، ص۳٤۱) که از روایات صحیح محمّدین بصورت مسلسل استخراج شده است، گاه چهل حدیث از چهل کتاب حدیثی معتبر جمع‌آوری می‌گردید مثل *الاربعین* از هروی (د ٤۸۱ ق)، (حاجی خلیفه، ٦۱/۱).

گاه نویسنده احادیث یک راوی یا محدّث خاصی را از جوامع حدیثی انتخاب می‌کرد. مثل: *الاربعین* از ابومحمّد جرجانی (د٤٨٢ ق)، (حاجی خلیفه، ٥٥/١) کـه مؤلّـف، ایـن کتـاب را از احادیث ابوبکر احمد بن منصور مغربی در صحیحین گردآوری نموده است. از جمله کتاب‌های مهمّی که در اواخر این قرن به نگارش درآمد کتاب *الاربعـین حـدیثاً الودعانیـة* از ابـن وَدْعـان (د٤٩٤ ق) است که در رأس کتاب‌های چهل حدیث در ایـن قـرن قرارگرفـت. بطـوری‌کـه در سده‌های بعدی محدثان به شرح و توضیح آن روی آوردنـد و کتـاب‌هـای نفیسـی از خـود بـه یادگار گذاردند (حاجی خلیفه، ٦٠/١؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ٤٣١/٧).

بنا به دلایل مختلفی علم کلام در قرن پنجم از رشد چشمگیری برخوردار بوده، بـه همـین دلیل شرح و توضیح احادیث بـرای اسـتدلال بـه مبـانی هـر مـذهب، اهمیّـت ویـژه‌ای یافـت؛ بطوری‌که شاهد کتاب‌های حدیثی هستیم که به شرح و توضیح احادیثی پرداخته‌انـد کـه حـولِ محور اصول دین و اعتقادات جمع‌آوری گردیده‌اند. کتاب *الاربعین فـی دلائـل التوحیـد* از ابـو اسماعیل هروی (د ٤٨١) – که به شرح چهل حدیث در چهـل بـاب دربـاره اسـماء و صـفات حضرت باری پرداخته – شاهدی بر ادّعای ماست.

قرن ششم

سدۀ ششم، اربعین‌نگاری وارد مرحله فنّی و تخصّصی خود می‌گردد و کتاب‌هـای حـدیثی فراوانی معرکۀ آراء محدّثان و دانشمندان قرار می‌گیرد. تنـوّع اربعـین‌نویسـی حـول محورهـای خاصّ، جمع‌آوری و شرح و توضیح احادیث کلامی، پرداختن بـه احادیـث مربـوط بـه جهـاد، احادیث مناقب حضرت علی علیه السّلام و نگارش اربعین‌های بلدانیّه از شاخص‌های مهم این قرن در این زمینه به شمار می‌آیند. *الاربعین فـی‌اصـول الـدین* از امـام محمّـد غزالـی (د ٥٠٥) دربارۀ وظایف مسلمانان و اصول و فروع اسلام (حاجی خلیفه، ٦١/١؛ دائـرة المعـارف بـزرگ اسلامی، ٤٣٠/٧)، *سلسلة الابریز بالسند العزیز* از ابومحمّدحسن بن علی حسینی بلخی (د ٥٣٢ ق) شامل چهل حدیث اخلاقی با سلسله سند مسلسل، *الاربعین الطـوال* از ابوالقاسـم علـی بـن حسن دمشقی شافعی (د ٥٧١ ق) که چهل حدیث طولانی را دربارۀ نبوّت پیامبر اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم جمع‌آوری نموده (حـاجی خلیفـه، ٥٧/١؛ البکـری، ص١٥٤)، *الاربعـون فـی الحثّ علی‌الجهاد* از ابن عساکر (د ٥٧١ ق) در باب فضیلت شرکت در جهاد علیـه مشـرکان و کافران (حاجی خلیفه، ٥٤/١؛ ألبانی، ص٧٩)، *الاربعون فی‌الحشر* از یوسف بن عبدالله اندلسـی مقری مالکی (د ٥٧٥ ق) در احادیث حشر و قیامت (حاجی خلیفه، ٥٤/٣)، *الاربعون حدیثاً فی*

مناقب سیدة النساء فاطمة الزهراء علیها السّلام از ابن شهر آشوب سروی مازندرانی (د ۵۸۸ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ۴۲۶/۱)؛ *الاربعون حدیثاً عن اربعین شیخا من اربعین صحابیاً فی فضائل الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه السّلام* از منتجب‌الدین علی بن عبدالله بن بابویه رازی (د ۵۸۵ ق) حاوی چهل حدیث از چهل شیخ از چهل صحابی از چهل کتاب دربارهٔ فضائل امیرالمؤمنین علی علیه السّلام (آقا بزرگ تهرانی،۴۳۳/۱؛ گلبرگ، ص۱۹۲) و *الاربعین* از ابن عربی (نگارش در ۵۹۹ ق) از مهمترین اربعین‌های حدیثی در این قرن قلمداد می‌شوند (همدانی، ص۲۹۵؛ حاجی خلیفه، ۵۸/۱).

از جمله اربعین‌های مهمّی که در این قرن مورد توجه محدّثان قرارگرفت و شرح‌ها و تفسیرهای مفصلّی را در قرون بعد به همراه داشت، *الاربعین فی ارشاد السائرین الی منازل الیقین* معروف به *الاربعین الطائیّه* از ابوالفتوح محمّد بن علی طائی همدانی (د ۵۵۵ ق) است که شامل چهل حدیث از شنیده‌های نویسنده، از چهل شیخِ حدیث است که هر حدیث از یک صحابه است (حاجی خلیفه، ۵٦/۱؛ ألبانی، ص۳۳۷؛ ذهبی، ۲۳۹/۱۹). ابن سمعانی در اهمیّت این کتاب گفته است: این کتاب از بهترین و ارزشمندترین کتاب‌ها در نوع خود است، به طوری که مشحون از مطالب گرانسنگی در زمینه حدیث و فقه و ادب و پند و اندرز می باشد.(السبکی،۴۱۵/۳).

در این سده، شیوه‌ای جدید در نگارش اربعین‌ها آغاز شد و موجب تحوّل شگرفی در تاریخ اربعین‌نویسی شد. این شیوه که به «بلدانیّه» معروف گشت به جمع‌آوری چهل حدیث از چهل شیخ در چهل شهر دامن زد. اوّلین فردی که این شیوه را به شکل رسمی و با تکیه بر جمع‌آوری چهل حدیث از چهل شهر آغاز نمود، ابوطاهر احمد بن محمّد سلفی اصفهانی (د۵۷٦ ق) است که کتاب خود را به نام *الاربعین البلدانیة* به رشته تحریر درآورد (ذهبی، ۱٦/۲۱) که به واسطهٔ تألیف آن از شهرت والایی برخوردار گردید و محدثان قرون بعدی شرح‌های مفصلّی بر این کتاب نوشتند. از جملهٔ این شروح می‌توان به کتاب *الاربعین البلدانیة عن اربعین من اربعین لأربعین فی أربعین* از هبة الله بن عساکر دمشقی شافعی (د ۵۷۱ ق)، (حاجی خلیفه، ۵۵/۱) و *شرح الاربعین البلدانیة* از عبدالله بن محمّد الوانی (د. ۷۴۹ ق.)(حاجی خلیفه، ۵۵/۱) اشاره کرد. از دیگر اربعینهای بلدانیه می‌توان از الاربعون البلدیّة از ابویعقوب یوسف بن ابراهیم صوفی شیرازی مفید (د ۵۸۵ ق)، (حاجی خلیفه، ۵۳/۳؛ ذهبی، ۳۰۷/۲۰؛

البکری، ص۱۰۲) و *الاربعون البلدانیة* از شمس‌الدین محمّد بن احمد بن عثمان الذهبی (د ۷٤۸ ق)نام برد.

قرن هفتم

در سدهٔ هفتم، مانند سده‌های گذشته، همچنان اربعین‌نگاری در حوزهٔ حدیث از اهمیّت والایی برخوردار بود و حدیث‌شناسان در این وادی به تألیف، تصنیف، شرح و حاشیه مشغول بودند و کتاب‌های نفیسی را به آثار حدیثی افزودند. موضوعات اخلاقی، کلامی، اجتماعی، عرفانی و احکامی از بارزترین موضوعاتی هستند که زینت‌بخشِ کتاب‌های این دوره‌اند.

الاربعین فی‌اصول الدین از امام فخررازی (د ٦۰٦ ق) دربارهٔ مباحث کلامی، *الاربعین فی الجهاد و المجاهدین* از ابن‌مقری (د ٦۱۸ ق)، *الاربعین فی‌مناقب امّهات المؤمنین* از ابن عساکر (د ٦۲۰ ق)، (ألبانی، ص ۸٦)؛ *الاربعون حدیثا فی‌حقوق الاخوان* از ابن زهرة حلبی (د ٦۳۹ ق) در مورد حقوق برادران دینی نسبت به یکدیگر (آقا بزرگ تهرانی، ٤۲٦/۱؛ حسینی، ۳۰/۸) و *شرح الاربعین حدیثاً* از صدرالدین قونوی (د ٦۷۳ ق) که به شرح و توضیح عرفانی احادیث روی آورده است (حسینی، ۷۷/۱۳)، از مهمترین اربعین‌های این سده محسوب می‌شوند.

در این سده، کتاب مهمّی که در طول تاریخ اربعین‌نویسی به لحاظ ویژگی‌هایِ خاص آن، در نوع خود قابل توجه است، توسط صدرالدین ابی‌علی‌حسن بن محمّد بکری (د ٦٥٦ ق) بنام *الاربعین حدیثا (الاربعین من اربعین عن اربعین فی‌اربعین)* به رشته تحریر درآمده است. این کتاب حاوی چهل حدیث از چهل کتاب اربعین حدیث از چهل صحابه در چهل باب از علم جمع‌آوری گردیده است.

کتاب دیگری که بعدها توسط حدیث‌پژوهان مورد توجّه قرار گرفت و شرحهای مفصّلی بر آن نوشته شد کتاب *متن الاربعین المنذریة فی‌الاحکام* از ابومحمّد عبدالعظیم منذری (د ٦٥٦ ق) است که حاوی چهل حدیث پیرامون احکام است که از صحیحین استخراج شده و طرق احادیث این کتاب را صدرالدین مناوی تخریج[۱] کرده است.

امّا کتاب *الاربعون حدیثا النوویة فی الاحادیث الصحیحة النبویّة* از محیی‌الدین یحیی بن شرف نووی (د ٦۷٦ ق) مهم‌ترین کتاب اربعین در میان کتاب‌های حدیثی اهل سنّت است که از حیث ارزش و شهرت و زیادی شروح از زمانِ مؤلّف تا زمانِ حاضر منحصر به فرد است.

---

[۱]. تخریج: نقل موضع بخشي از حدیث که مورد نیاز است یا استخراج حدیثي است از کتاب‌ها به سند صحیح‌تر و متن محکم‌تر.(مدیر شانه‌چي، ۲۳).

فقط در زبان عربی بیش از پنجاه شرح بر این کتاب زده شده است که اکثر نویسندگانِ آنان از علماء مشهور هستند و این دلیل استواری بر اهمیّت و یگانگی این کتابِ ارزنده است.

قرن هشتم

هرچند در سدهٔ هشتم موج اربعین نگاری در میان اهل سنّت قدری فروکش کرد، ولی در میان شیعیان آثار مهمی پا به عرصه وجود گذاشت.

الاربعون حدیثاً از محمّد بن مکّی عاملی – شهید اوّل– (د ٧٨٦ ق) که درباره عبادات و احکام شرعی است – یکی از مهم‌ترین اربعین‌ها در میان شیعیان – در این زمان تحریر یافت. از دیگر اربعین‌های مهمّ این قرن باید از *الاربعون فی الروایة عن رب العالمین* از ابن دقیق العید مصری شافعی (د ٧٥٢ ق)، (حاجی خلیفه، ٥٤/٣)؛ *الاربعین الالهیة من روایة خیرالبریة* از خلیل بن کلیکلدی علائی دمشقی (د ٧٦١ ق)، (حسینی،١٣٩/٤) و *اربعون حدیثاً* از محمّد بن محمّد معروف به اقسرائی (د بعد از ٧٧٦ ق) حاوی چهل حدیث همراه با شرح و تأویل به طریقه تصوّف یاد کرد (مراغی،٣٩٤/١؛ حاجی خلیفه، ٥٨/١).

قرن نهم و دهم

سده نهم و دهم اوج اربعین‌نگاری است. از یک سو، عصر نگارش، تألیف، تلخیص، شرح، تفسیر و منظومه‌نویسی است و از طرف دیگر، محدثان بزرگ و پرکاری مثل ابن حجر عسقلانی و جلال‌الدین سیوطی با حضورِ خود، رونق دوچندانی به عرصهٔ حدیث و حدیث‌نگاری بخشیدند که این دو عامل سبب گردید شمارِ تألیف و گردآوریِ کتاب‌های حدیثی مخصوصاً اربعین‌نویسی که اهمیت ویژه‌ای یافته بود نسبت به قرون گذشته از درصد بالاتری برخوردار گردد. تألیف، جمع‌آوری، تلخیص و شرح بیش از پنجاه کتاب اربعین، حاصل تلاش و کوشش سرسختانه حدیث پژوهان این سده است.(احمدزاده، ٦٧–٦٢ و ١٠٤–٩٩).

تخریجِ احادیثِ کتاب *اربعون حدیثاً فی اصطناع المعروف للمنذری* از صدرالدین مناوی (د ٨٠٣ ق)، (ألبانی، ص١٣٤؛ جبوری، ص١٧٩)؛ الاربعین العشاریة از عبدالرحیم بن حسین عراقی (د ٨٠٦ ق)، که از احادیث عالی‌السند جمع گردیده، الاربعون حدیثاً از فاضل مقداد سیوری حلّی (د ٨٢٦ ق) *الاربعون فی ردع المجرم عن سبّ المسلم* درباره پرهیز از دشنام و سوء ظن، *عوالی مسلم اربعون حدیثاً منتقاة من صحیح مسلم*، حاوی چهل حدیث برگرفته از کتاب صحیح مسلم به واسطه علوّ سندشان نسبت به صحیح بخاری و *الامتاع بالأربعین المتباینة*

بشرط السّماع از ابن حجر عسقلانی (د ۸۵۲ ق) که از طریق سماع و با سلسله سند عالی همراه با شرح و توضیح به رشته تحریر درآمده، *الرسالة العلیة فی الاحادیث النبویة* از کمال‌الدین حسین کاشفی بیهقی سبزواری (د ۹۱۰ ق) در اعتقادات، احکام و اخلاق، *اربعون حدیثا فی قواعد الاحکام الشرعیّة و فضائل الاعمال و الزهد*، *اربعون حدیثاً فی فضل الجهاد* و *الاربعون حدیث من روایة مالک عن نافع عن ابن عمر* که بر خلاف گذشتگان، تمامیِ احادیث آن از یک منبع – موطأ مالک – و از یک صحابی – مالک – و از یک طریقه – مالک عن نافع عن‌ابن عمر – که صحیح‌ترین اسناد از ابن عمر است جمع‌آوری گردیده، از جلال‌الدین سیوطی (د ۹۱۱ ق)؛ *الاربعین فی‌مناقب امیرالمؤمنین* از جمال‌الدین حسینی محدّث (د ۹۳۰ ق)، (منزوی، ۳٤/۱٦؛ آقا بزرگ تهرانی، ٤۲۱/۱) در فضائل امیرالمؤمنین علیه السّلام از اخبار مرویة از طریق عامّه و خاصّه، *الاربعون المسلسلات* از محمّد بن طولون صالحی (د ۹۵٦ ق)، (فؤاد، ۵۳/۱) حاوی چهل حدیث مسلسل، اربعین از طاش‌کپری‌زاده (د ۹٦۳ ق)، (حاجی خلیفه، ۵٦/۱) پیرامون شوخی و مزاح، *الاربعین العدلیة* پیرامون عدل و عادل از ابن حجر هیثمی مکی (د ۹۷٤ ق)، (حاجی خلیفه، ۵۷/۱)؛ *الاربعون حدیثا فی الاخلاق* از حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی (د ۹۸٤ ق) – پدر شیخ بهایی – که به احادیث اخلاقی پرداخته است (آقا بزرگ تهرانی، ٤۱٤/۱؛ آصف فکرت، ۳٦/۱۳)، از جمله مهمترین این نگارش‌ها قلمداد می شوند.

قرن یازدهم

سده یازدهم، اربعین‌نگاری وارد مرحله‌ای جدید می‌شود. از قرن دوّم تا قرن یازدهم علمای اهل تسنّن با توجّه به اهمیّتِ این گونه کتاب‌ها از هیچ تلاشی فروگذار نکردند و کارنامهٔ درخشانی را که حاصل زحمات بزرگانِ حدیثیِ این مذهب است در طول تاریخ اربعین‌نگاری به یادگار گذاردند و لیکن از این قرن به بعد جریان اربعین‌نگاری در میان اهل سنّت وارد مرحله رکود خود می‌شود و از تب و تاب گذشته خبری نیست و لیکن برعکس اینان، شیعیان که در قرون اولیه توجّه چندانی به تألیف این کتاب‌ها نداشتند کم‌کم به اهمیّت و جایگاه آن در رشد و گسترش فرهنگ و معارف اسلامی پی بردند و به تألیفات و تصنیفات در این زمینه پرداختند. قرن یازدهم، ابتدای حرکت صعودی این جریان است که در قرون بعدی به اوج خود می‌رسد. نکتهٔ قابل توجّه در این حرکت، گرایش محدّثان شیعه به بررسیِ احادیث فضایل و مناقب حضرت علی علیه السّلام و اثبات امامتِ ایشان است که اکثر کتاب‌های اربعین‌نگاری را

در بر می‌گیرد.*الاربعون حدیثا* از محمد زمان محدث سمعانی(د۱۰۲٤ق)، (عاشوری،٦٦)؛ *الاربعون حدیثا فی‌مناقب امیرالمؤمنین* از فیض کاشانی (د۱۰۹۱ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ٤۲٤/۱)؛ *الاربعون دلیلاً لامامة امیرالمؤمنین و الائمة المعصومین علیهم السّلام* از محمّد طاهر شیرازی نجفی (د ۱۰۹۸)، (آقا بزرگ تهرانی، ۳۳٤/۱ و ٤۱۹؛ حسینی، ٤/ ۳۷۰)؛*الاربعون حدیثاً* از محمّد شفیع استرآبادی (نگارش در ۱۱۱٦) از جمله اربعین‌هایی هستند که به مباحث امامت دامن زده‌اند و به مباحث کلامی پرداخته‌اند.

با تألیف اربعین شیخ بهایی (د ۱۰۳۰ ق) جریان اربعین نگاری در شیعه به اوج خود می رسد. وی به شرح و توضیح مفصّل چهل حدیث اخلاقی، اعتقادی و فقهی پرداخته و با نثری زیبا، حقایق و معارف حدیثی و قرآنی را باز شکافته و فرا روی علاقمندان قرار داده است. این کتاب منشأ تحوّلی در اربعین‌نگاری شیعه به شمار می‌آید، چرا که بلافاصله توسط خاتون آبادی – داماد شیخ – ترجمه شد و از طرف دیگر، این کتاب سندِ محکمی برای حدیث‌پژوهان شیعه در قرون بعدی قرار گرفت و حکم کتاب مرجع را پیدا کرد.

قرن دوازدهم

سده دوازدهم، اربعین‌نگاری در میان اهل سنّت سیر صعودی خود را از دست داد، در صورتی که در میان شیعیان این روند با سرعت بیشتری دنبال می‌شد. در میان ملل دیگر از جمله ترکها، از دیرباز کتاب‌های اربعین‌نگاری متداول گشته بود و لیکن کتاب مهمّی در این زمینه وجود نداشت. در اوایل این سده کتاب *نبراس العقول الزکیة بشرح الاربعین النبویّة* از سید محمّد بن مصطفی آقا کرمانی که شرح چهل حدیث شیخ محمّد بیرعلی در سنن پیامبر اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم است، مورد توجه قرار گرفت و تأثیر مهمّی بر اربعین‌نگاری در آن دیار گذاشت و آغاز تحوّل اربعین‌نگاری در میان ترکها محسوب می‌شود.

اربعین قاضی سعید قمی (د ۱۱۰۲ ق) که سرشار از حقایق حکمت و عرفان است و به شرح احادیث مشکله پرداخته، توان علمی شیعیان را در وادی فقه‌الحدیث به نمایش می‌گذارد. *الاربعین* تألیف محمّدباقر مجلسی (د ۱۱۱۱ ق) که در این سده دوّمین کتاب مهمّ شیعه در اربعین نگاری به شمار می‌آید، به شرح و توضیح احادیث فقهی و اخلاقی و تفسیری اختصاص دارد. شخصیّت علمی علامه محمّدباقر مجلسی و تبحّر و درک و فهم وی از احادیث از یک سو، و مجموعه‌ای مختصر و مفید که طالبان را به کار آید و راه نماید از سوی دیگر، باعث گردید که کتاب اربعین وی مورد توجّه محدّثان قرار بگیرد و منبعی برای

کتاب‌های حدیثی بعد از وی گردد و کتاب *الاربعون حدیثاً فی اثبات امامة امیرالمؤمنین* تـألیف سلیمان بن عبدالله ماحوزی بحرانی (د ۱۱۲۱ ق) *الاربعون حدیثاً* از محمّداسـماعیل مازنـدرانی خواجوئی (د ۱۱۷۳ ق) در باب عبادات و نماز از مهم‌ترین تألیفات شیعیان در این سده است.

اما برادران اهل سنت نیز کتاب هایی در این سده تدوین کرده‌اند کـه از جملـهٔ آن هـا مـی توان به کتاب *عقدالجوهر الثمین فی أربعین حدیثاً من احادیث سیدالمرسلین صلّی الله علیـه و آله و سلّم* از اسماعیل بن محمّد جراح معـروف بـه عجلـونی (د ۱۱۶۲ ق)، (مراغـی، ۵۶۶/۱؛ حاجی خلیفه، ۵٤/۳)؛ *الاربعون حدیثا و شرحها* از محمّد بن محمّـد وحـدتی اشـکوبی واعـظ (نگارش ۱۱۶۹ ق)، (جبوری، ص ۱۷۹)؛ *الاربعون حـدیثاً* از محمّـد انطـاکی حنفـی (د ۱۱۷۲ ق)، (همان، ص۱۷۷)؛ *اربعون حدیثا نبویة فی‌الحث علی ترک الظلم* از محمّد جـواهری صـغیر (نگارش ۱۱۸۷ ق)، (دار الکتاب‌ها المصریه، ص۹٤) اشاره کرد.

قرن سیزدهم

سده سیزدهم، اربعین نگاری بسیار متداول گشت و تقریباً می‌توان گفت که هر محـدّثی کـه در حدیث دستی داشته، کتابی در این زمینه تألیف نموده است. نسخه‌های خطی متعدد، شـروح مختلف بر کتاب‌های اربعین سده‌های گذشـته حـاکی از تـلاش حـدیث‌پژوهـان پیرامـون ایـن موضوع است.

الاربعون حدیثاً از مولی محمّدکاظم بن محمّد شفیع هزار جریبی حائری (د ۱۲۳۸ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ٤۲٤/۱)؛ *الاربعون* فی فضائل رمضان از عبـدالله ابـن سـویدان دملیجـی مصـری شافعی (د ۱۲۳٤ ق)، (حاجی خلیفه، ٥٥/۳)؛ *الاربعین* از علی اصغر بن علی دهدشتی موسـوی (نگارش ۱۲۳۶ ق)، (استادی، ص۱۶) در مناقب اهل بیت، *اربعون حـدیثاً* از یوسـف بـن مـلا عبدالجلیل قاری (د ۱۲٤۱)، *الاربعون حدیثاً* از عبداللّه شبر حسینی کاظمی (د ۱۳٤۲ ق)، (آقـا بزرگ تهرانی، ٤۲۰/۱)؛ *اربعین فی‌کشف الیقین* از محمّد شفیع بـن محمّـد حسـین کـزازی (ح ۱۲۶۸ ق)، (فاضل، ۱۹۰/۱)؛ *کشـف الحـق* از میرمحمّـد صـادق خـاتون آبـادی (د ۱۲۷۲ ق) پیرامون حضرت ولی عصر (عج)، *اربعین* از ابراهیم بن حسـین دنبلـی خـوئی (نگـارش ۱۲۹۹ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ٤۰۹/۱؛ زرکلی، ۳۰/۱) در بحثهای فلسفی، اعتقادی، فقهـی و اخلاقـی، از مهمترین اربعین‌هایی هستند که در این قرن به رشته تحریر در آمده‌اند.

قرن چهاردهم

در سده چهاردهم، اربعین‌هایی که به اثبات امامت حضرت علی علیـه السّـلام پرداختـه‌انـد

نسبت به قرون گذشته رشد چشم‌گیری دارد، هرچند اهل سنّت پس از رکودی نسبتاً موقّت در قرون گذشته، تلاشی جدید را در این زمینه آغاز کردند ولیکن همچنان شیعیان در نگارش کتاب‌های چهل حدیث در این سده پیش‌قدم بودند.

صراط المستقیم الهدی الی نهج القویم از محمّد علی انصاری قراچه داغی (چ ۱۳۰۰ ق)، (مصاحب، ۸۵/۱؛ آقا بزرگ تهرانی، ٤٢٢/١)؛ *احسن الحدیث* از محمّدبن‌محمّد اوقجی‌زاده (د ۱۳۰۹ ق)، از نویسندگان مشهور ترک (حاجی خلیفه، ۱۷/۱)؛ *ریاضت‌نامه* از عبدالحسین خاک قزوینی (د ۱۳۱۰ ق) که منظوم است (مشار، ۱۸۱۱/۲)؛ *الماء المعین فی شرح أحادیث الأربعین* از محمّدرضا بن شعبان علی طهرانی (د ١٣٤٢ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ٤١٦/١)؛ *الجواهر اللؤلؤیة فی شرح الاربعین النوویة* از محمّد عبداللّه الجَرَدانی الدمیاطی (د ۱۳۳۱ ق)، *احادیث الاربعین القدسیة من المصحف الابراهیمیّة و الموسویّة* از محمّد ادیب جراح نقشبندی حنفی (د ١٣٣٦ ق)، (الیان سرکیس، ١٦٢٦/٢)؛ *الاربعون حدیثا فی مسح الرجلین من طرق أهل السنة* از نجم‌الدین جعفر طهرانی عسکری (د ۱۳۹۵ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ٤٣٠/١)؛ *احادیث الاربعین من امثال افصح العالمین* از یوسف بن اسماعیل بنهانی (د ۱۳۵۰ ق)، (الیان سرکیس، ۱۸۳۸/۲)؛ از جمله مهمترین اربعین‌های مهمّ این سده هستند.

قرن پانزدهم

سده پانزدهم، روال اربعین‌نگاری چون گذشته همچنان ادامه دارد. در سالهای اولیهٔ این قرن بسیاری از کتاب‌های مهمّ اربعین مربوط به علمای حدیث قرون گذشته توسط حدیث‌پژوهان تصحیح و تحقیق شده و به دست چاپ سپرده شده‌اند. میراثِ ماندگارِ پیشینیان همراه با مقدّمه و استخراج منابعِ احادیث و شرح و تفسیر در شکلی زیبا چاپ می‌گردند و روز به روز بر آمار این کتاب‌ها افزوده می‌گردد.

الاربعون حدیثاً از محمّدتقی تستری، *شرح الاربعین النبویة* از محمّدحسین جلالی، *الاربعون حدیثاً فی فضائل امیرالمؤمنین و سیدة نساء العالمین (علیهما السّلام) بروایة عائشة* از احمد محمودی، *چهل حدیث* از هاشم رسولی محلّاتی و *اربعین* امام خمینی از جمله مهمترین اربعین‌هایی هستند که در سه دههٔ گذشته به زیور طبع آراسته گردیده‌اند.

تحلیل سیر عرْضی اربعین‌نگاری

حال، با نگاهی عرْضی، نکات مهمّی را دربارهٔ سیر تحوّل و تکامل اربعین نگاری در تاریخ

حدیث متذکّر می‌شویم.

همزمان با آغاز نگارش و کتابت حدیث، اربعین‌نگاری توسط عبداللّه بن مبارک پایه‌گذاری گردید. در ابتدا اربعین‌نگاری فقط به جمع چهل حدیث در مجموعه‌ای خلاصه می‌گردید ولی بعدها که محدثان به اهمیّت آن پی‌بردند، توجّه بیشتری را می‌طلبید.

از این روی حدیث‌پژوهان پا را فراتر نهادند و دامنه جمع احادیث را محدودتر نمودند. بطوری‌که در قرون سوم و چهارم وارد مرحلهٔ موضوعی اربعین‌نگاری می‌شویم که حول موضوعات مختلف کلامی، فقهی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی در نوسان بود. جمع‌آوریِ احادیثِ یکسان از حیث سلسله سند و درجهٔ حدیث، انتخاب چهل حدیث از جوامع حدیثی و شرح و توضیح اعتبار احادیث، مرحله شکوفایی اربعین‌نگاری را نشان می‌دهد.

اغلبِ محدثان و مصنّفان، احادیث قدسی و خطبه‌های حضرت رسول صلّی الله علیه و آله و سلّم را جمع‌آوری می‌کردند و احادیث صحیح، احادیثی که در سند مشترک بودند، احادیث ارقامی [1] و احادیثی که از لحاظ تلفّظ و فهم سهولت داشتند، از جمله محورهایی بودند که محدثان بر اساسِ آنها کتاب‌های خود را جمع‌آوری می‌نمودند. علاوه بر این، مصنّفان و شارحان، کتاب‌هایشان را در موضوع احادیث به مطلب خاصّی اختصاص می‌دادند که کتاب‌های چهل حدیث برهمین اساس وارد جریانات حدیثی شد. در رأس موضوعاتِ مختلف کتاب‌های اربعین این موضوعات بیشتر مورد توجّه قرار گرفته‌اند: فضائل قرآن، شروطِ اسلام، حبّ رسول و آل و اصحابش، اثبات ولایت و امامت حضرت علی علیه السّلام، تصوّف و روش‌های دینی، دوری از دنیا، علم و عالم، سیاست و حقوق و جهاد، زندگی اجتماعی و اخلاقی و ...؛ امّا کتاب‌هایی هم وجود دارند که در موضوع خاصّی به رشته تحریر در نیامده‌اند بلکه در موضوعات گوناگونی جمع شده‌اند و بیشتر این کتاب‌ها به جمع سخنان جامع و کوتاه حضرت رسول صلّی الله علیه و آله و سلّم پرداخته‌اند که انتشار آن وسیع‌تر و شهرتش بیشتر است.

از آنجایی که زبانِ حاکم بر دانش‌های اسلامی و از جمله فقه الحدیث، زبان عربی بوده و اغلب دانشمندان اسلامی و محدثان آثار خود را به زبان عربی می‌نوشته‌اند؛ از این رو،

---

[1] . احاديث ارقامي يا عددي به احاديثي گفته مي‌شود که در آن‌ها، موضوعات گوناگون بر اساس رقم و عدد، در قالب احاديث سه‌تايي، چهارتايي، پنج‌تايي و ... دسته‌بندي شده‌اند. در اين زمينه کتاب هايي نيز نوشته شده است مانند کتاب «المواعظ العدديه» آيت الله مشکيني.

مشهورترین کتاب‌ها در اربعین‌نگاری به زبان عربی است. لازم است که یادآوری کنم که اغلب مؤلفانِ این کتب، خود عرب زبان نبوده‌اند بلکه ایرانی و ترک بوده‌اند.

در قرون بعدی که علماء و دانشمندان ایرانی به تألیفات گسترده‌ای در حوزهٔ اسلام دست زدند، زبان فارسی بعد از زبان عربی، بخش قابل توجهی از این تألیفات را به خود اختصاص داد. دو ویژگی خاصّ، مصنفّات چهل حدیث در زبان فارسی را از دیگر کتاب‌های اربعین متمایز ساخته است: یکی خصوصیّت ادبی آن و دیگری وجود کتاب‌های بسیاری که در موضوع امامت امام علی علیه السّلام و مناقب و فضائل ایشان جمع آوری شده است. با دقّت در کتاب‌هایی که مربوط به امام علی علیه السّلام است متوجّه تبلیغات سیاسی شیعی می‌شویم و درمی‌یابیم که این کتاب‌ها نقشِ سلاحی دفاعی را، در پاره‌ای از کشمکش‌هایِ سیاسی- اعتقادی بین شیعه و سنّی ایفا می‌کرده‌اند.

سپس در قرن نهم این فن به ادیب بزرگ جامی می‌رسد. شخصی که دین و هنر را در خود جمع کرده بود بطوری‌که در این میدان با ترجمهٔ منظوم احادیث، شهرت والایی را کسب کرد. بعد از وی، افراد زیادی شروع به ترجمه چهل حدیث و شرح آن نمودند و لیکن کسی به شهرت و ارزش و نفوذ ایشان نرسید. از طرف دیگر، ترجمه و شرح بیش از حد دو کتاب اربعین در میان اهل سنّت و شیعه، برجستگیِ این دو کتاب را در میان سایر آثار اربعین‌نگاری نشان داد؛ کتاب اربعین امام نووی و کتاب اربعین شیخ بهایی.

اربعین‌نگاری در میان ترکها

اربعین نگاری در میان ترکها، از اوایل سدهٔ هشتم با رشد کندی آغاز شد و در سده‌های دهم و یازدهم به اوج خود رسید و از نیمه دوم قرن دوازدهم سیر نزولی به خود گرفت. مهم‌ترین گونهٔ اربعین‌نگاری در میان ترک‌ها، ترجمه ادبی چهل حدیث و شرح آنها بود. در این راستا علمای عثمانی، با هدف آموزش حدیث و معارف حدیثی به زبان ترکی به تألیف *الاربعون حدیثاً* با گرایش دینی همت گماشتند، که می‌توان از جمال‌الدین آقسرائی، طاش‌کپری زاده، برکوی، آقا کرمانی و غیر ایشان نام برد و افرادی مثل ادریس تبلیسی و بروسه‌لی فرودسی نیز به زبان فارسی تألیفاتی را ارائه دادند.

دکتر عبدالقادر قَره‌خان – حدیث‌پژوه ترک – در این زمینه نوشته است: ترجمهٔ «الاربعون حدیثاً» و شروح مربوط به آن در ادب ترکی از قرن هشتم و قرون نهم و دهم و یازدهم از

لحاظ ادبی – دینی به اوج خود رسید و تا نیمه اول قرن دوازدهم ادامه داشت. هر شاعر ترکی بر خود واجب می‌دانست که در این زمینه احادیثی را به نظم درآورد و به همین خاطر شعرایی مثل نوائی، فضولی، خاقانی و تائب مصنفاتی در این زمینه دارند. از طرف دیگر، حمایت پادشاهان و رجال دولتی از آثار ادبی – دینی، تقویت اخلاق اسلامی بوسیله آثار دینی – ادبی و اظهار رغبت مشایخ بزرگ و دراویش به کتابت چهل حدیث، همه و همه، دست به دست هم داد و موجب گسترش ترجمه‌های چهل حدیث در دیار ترک شد که طبق گفته دکتر قَره‌خان تعداد مصنّفات چهل حدیثی در میان ترکها در حدود ۸۰ مصنَّف از ۷٤ مؤلّف و مترجم می باشد (قره‌خان،۲۰۴).

اربعین‌های منظوم

ترجمه کلمات قصار رسول اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم و حضرت علی علیه السّلام که به صورت صد کلمه یا چهل حدیث به نظم شیوای پارسی در آمده، تحوّلی در کتاب‌های اربعین نگاری بوجود آورد. اربعین جامی که چهل حدیث کوتاه از کلمات دُرَربار پیغمبر صلّی الله علیه و آله و سلّم را ضمن چهل دوبیتی به نظم درآورده اوج نگارش اربعین‌های منظوم است. میرحسین هروی، عادل بن علی و ابن‌همام شیرازی از جمله کسانی هستند که به تألیف اربعین‌های منظوم پرداخته‌اند.

تقسیم‌بندی کتاب‌های اربعین

کتاب‌های اربعین به دو قسمت کلّی «ساختار» و «محتوی» تقسیم می‌شوند.

الف) ساختار. کتب اربعینات از لحاظ ساختاری به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱.**منظوم؛** این دسته از کتاب‌ها، چهل حدیث را به نظم کشیده‌اند که اربعین جامی از جمله آنهاست.

۲.**منثور؛** که شامل اغلب کتاب‌های اربعین است.

۳.**ترکیبی (منظوم و منثور)؛** که مؤلّف چهل حدیث را، هم به نظم کشیده و هم با نثری شیوا به شرح آن همّت گماشته است. مانند: *الرسالة العلية فی الاحادیث النبویة* کاشفی.

ب) محتوی، کتاب‌های اربعینات از حیث محتوی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

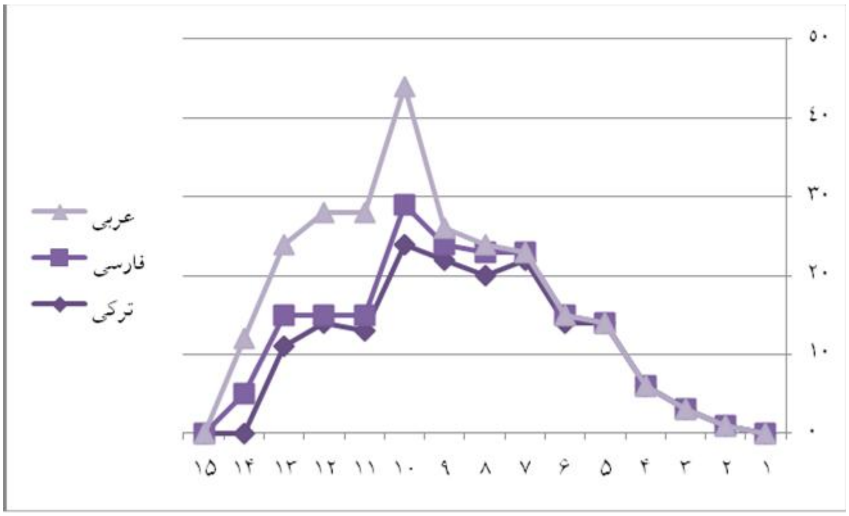
۱. **نوع محتوا**، بعضی از این کتاب‌ها فقط به جمع چهل حدیث روی آورده‌اند و عـاری از هرگونه شرح و توضیح می‌باشند مانند *کتاب الاربعین عن الاربعین فی فضائل علی امیرالمؤمنین* از احمد بن الحسین النیسابوری الخزاعی(د.٤٦٧ق.). امّا دسـتهٔ دیگـری عـلاوه بـر جمـع‌آوری چهل حدیث به شرح و توضیح و فقه الحـدیث آن نیـز پرداختـه‌انـد و بـا اسـتفاده از آیـات و روایات دیگر و مواعظ و حکایات، دامنه بحث را گسترانیده‌اند مانند کتاب *الاربعون حدیثاً* شیخ بهایی (۹۵۳– ۱۰۳۰ق.). امّا دسته‌ای دیگر فقط به ترجمه و یا شرح کتاب‌های محدثانِ قبـل از خود پرداخته‌اند و کتاب‌های را در این زمینه به رشته تحریر در آورده‌انـدماننـد کتـاب *ترجمهٔ قطب شاهی* که ترجمهٔ کتاب *الاربعون حدیثاً* شیخ بهایی است کـه توسـط ابـن خـاتون عـاملی خاتون‌آبادی (قرن یازدهم) از عربی به فارسی ترجمه شده و نیز کتـاب *نبـراس العقـول الزکیـه بشرح الاربعین النبویّه* تألیف السیّد محمّد بن مصطفی الآقکرمـانی (قـرن دوازدهـم) کـه شـرح چهل حدیث شیخ محمد بیرعلی است.

۲. **موضوع محتوا**، گاه چهل حدیثِ کتاب در موضـوع خاصّـی جمـع‌آوری شـده؛ ماننـد: اربعین ابوعبدالرحمن سلمی در اخـلاقِ صـوفیّه و گـاه چهـل حـدیثِ کتـاب در موضـوعات مختلفی جمع شده است؛ مانند: الاربعین علّامه محمّدباقر مجلسی.

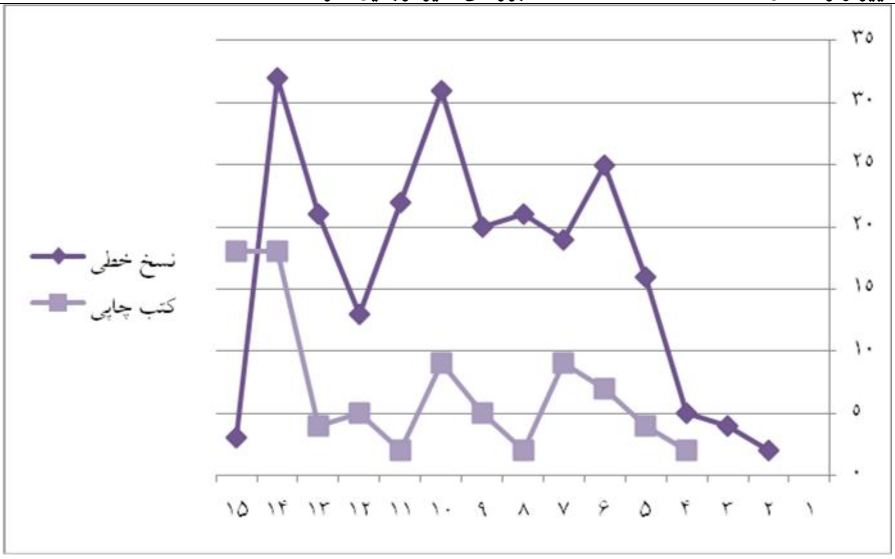
نتیجه گیری

اربعین نگاری از سدهٔ دوم آغاز و تا عصر حاضر ادامه یافته است. اربعین‌نگاری در ابتدا بـه شکل جمع چهل حدیث رواج یافت و در سده‌های بعدی در قالـب ترجمـه، تلخـیص، شـرح، تحشیه، نثر و نظم به زبان‌های گوناگون بالیدن گرفت. از بررسی و تحلیل تاریخ اربعین‌نگـاری روشن گردید که در سده‌های نخستین، هدف اغلب محدثان از تألیف و تدوین چهـل حـدیث، عمل به ظاهر روایـت پیـامبر اکـرم صـلّی الله علیـه و آلـه و سـلّم بـوده و عوامـل معنـوی در شکل‌گیری این جریان نقش بسزایی داشته و به دلایل گوناگونی مانند: ذکر حدیث بدون شرح، پـرداختن بـه احادیـث اخلاقـی(اخلاق فـردی) و احکـام، محوریـت درجـه دو موضـوعات احادیث(شهر یا کتاب یا شیخ خاصی محور جمع احادیث قرار می‌گرفت) و... ابعـاد محـدودی از روایت در کانون توجه قرار گرفته است. اما در سده‌های بعـدی، هـدف اغلـب محـدثان از نگارش چهل حدیث، تحقق بخشیدن به اهداف پیامبر اکرم صلّی الله علیه و آله و سلّم از ذکـر این روایت بوده و به همین دلیل افزون بر پررنگ بودن عوامل معنوی در جهـت‌دهـی بـه ایـن

تلاش‌ها و کوشش‌ها، شکوفایی ابعاد متنوع این حدیث را مانند: گسـترش معـارف حـدیثی در قالب شرح‌های کوتاه و مفصل احادیث، رشد علوم گوناگون حدیثی اعم از سندشناسی و مـتن شناسی، پرداختن به احادیث اجتماعی و اعتقادی، محوریت درجـه یـک موضـوعات احادیـث، استفاده از زبانها و قالب‌های گوناگون، و ... در سطح عموم و نخبگان جامعه شاهدیم.

نمودار گسترش کتاب‌ها اربعین بر حسب زبان نگارش

نمودار گسترش کتاب‌های اربعین در طول تاریخ حدیث[1]

پی‌نوشت

اطلاعات کتابشناختیِ کتاب‌های چاپی که در متن به آنها اشاره شده است:

آجری، ابوبکر محمد بن حسین، الاربعین حدیثاً، تحقیق: محمود النّقراشی السیّد علی، مکتاب‌هاة دار العلیان، ۱٤۰۷ق.

ابن زهره حلبی، محیی الدین محمد بن عبدالله، *الاربعون حدیثاً فی حقوق الاخوان*، تحقیق: نبیل رضا علوان، مهر، قم، ۱٤۰٥ق.

ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن بن هبة الله، الاربعون فی الحث علی الجهاد، تحقیق: عبدالله بن یوسف، دار الخلفاء لکتاب‌ها الإسلامیّ، کویت، ۱٤۰٤ق.

....، الاربعین البلدانیة عن أربعین من أربعین لأربعین فی أربعین، تحقیق: محمد مطیع الحافظ، دار الفکر، دمشق، ۱٤۱۳ق.

ابن عساکر، ابومنصور عبدالرحمن، *الاربعین فی مناقب أمّهات المؤمنین*، تحقیق: محمد ابراهیم الدسوقی، مکتاب‌هاة القرآن، قاهره، ۱٤۰٦ق.

[1] . قره‌خان، الاربعون حدیثا في الادب الاسلامي، ۳۰۱.

اصفهانی، ابونعیم احمد بن عبدالله، الاربعین علی مذهب المتحققین من الصوفیه، تحقیق: بدر بن عبدالله البدر، دار ابن حزم، بیروت، ١٤١٤ق.
آقا کرمانی، محمد بن مصطفی، *نبراس العقول الزکیة بشرح الاربعین النبویة*، التمدن الصناعیة، قاهرة، ١٣٣٢ق.
بهایی، محمد حسین، *الأربعون حدیثاً*، مؤسسة النشر الإسلامی، قم، ١٤١٥ق.
تستری، محمد تقی، *الاربعون حدیثاً*، الخیام، قم، ١٤٠٠ق.
جلالی، محمد حسین، *شرح الأربعین النبویة*، چاپ دوم، الاعلمی، بیروت، ١٤٠٧ق.
حسینی بلخی، ابومحمد حسن بن علی، سلسلة الابریز بالسند العزیز، تعلیق: محمد جواد حسینی جلالی، کتابخانه آیة الله مرعشی، قم، ١٤١٣ق.
حسینی، جمال الدین، *الأربعین فی مناقب أمیرالمؤمنین علیه السّلام*، بی‌نا، مصر، ١٣٢٦ق.
خاتون‌آبادی، میر محمد صادق، *کشف الحق*، تصحیح و تعلیق: سید داوود میر صابری، بنیاد بعثت، تهران، ١٣٦١ش.
خلفی، عبدالعظیم بن بدوی، *الأربعون المنبریّة شرح اربعین حدیثاً من جوامع الکلم*، تحقیق: صفوت نورالدین، چاپ اول، دار ابن حاجب، بیروت، ١٤١٧ق.
رسولی محلاتی، هاشم، *چهل حدیث*، چاپ اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران،١٣٧٢ش.
سلمی، ابوعبدالرحمن محمد بن حسین، الاربعین فی التصوف، مجلس دائرة المعارف العثمانیة، ١٣٦٩ق.
سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابوبکر، *أربعون حدیثاً فی فضل الجهاد*، تحقیق: مرزوق علی ابراهیم، دارالفضیلة، بیروت، بی‌تا.
....، *أربعون حدیثا فی قواعد الاحکام الشرعیة و فضائل الاعمال و الزهد*، تحقیق: احمد البزرة و علی رضا عبدالله، دارالمأمون للتراث، بیروت، ١٤٠٦ق.
....، *الأربعون حدیث من روایة مالک عن نافع عن ابن عمر*، چاپ اول، دارالصحابة، طنطا، ١٤١٢ق.
عاملی، محمد بن مکی (شهید اول)، *الأربعون حدیثاً*، تحقیق: مدرسة الإمام المهدی، قم، ١٤٠٧ق.
عراقی، عبد الرحیم بن الحسین، *الأربعین العشاریة*، تحقیق: بدر الدین عبدالله البدر، چاپ اول، دار ابن حزم، ١٤١٣ق.

عسقلانی، ابن حجر، *الاربعون فی ردع المجرم عن سبّ المسلم*، تحقیق: الشیخ الحوینی، چاپ اول، مؤسسة الکتب الثقافیة، ١٤٠٦ق.

.........................، *الامتاع بالاربعین المتباینة بشرط السماع*، تحقیق: محمد شکور بن محمود میادینی، دار الثقافة، ١٤٠٩ق.

.........................، *عوالی مسلم اربعون حدیثاً منتقاة من صحیح مسلم*، تحقیق: کمال یوسف الحوت، چاپ اول، مؤسسة الکتب الثقافیة، ١٤٠٥ق.

غزالی، ابوحامد محمد بن محمد، الاربعین فی اصول الدین، مطبعة الإستقامه، مصر، ١٣٤٤ق.

قاضی سعید قمی، محمد بن محمد مفید، *شرح الاربعین*، چاپخانه اخوان کتابچی، تهران، ١٣٣٥ق.

قره‌خان، عبد القادر، *الاربعون حدیثا فی الادب الاسلامی*، مطبعه ابراهیم خروز، استانبول، ١٩٥٤م.

کاشفی بیهقی، حسین، *الرسالة العلّیة فی الأحادیث النبویة*، تصحیح: سید جلال الدین محدث، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ١٣٤٤ش.

ماحوزی، سلیمان بن عبدالله، *الاربعون حدیثا فی اثبات إمامة امیرالمؤمنین*، تحقیق: سید مهدی رجائی، چاپ اول، قم، ١٤١٧ق.

مازندرانی خواجویی، محمد اسماعیل، *الاربعون حدیثاً*، تحقیق: سید مهدی رجائی، چاپ اول، مکتبة المرحوم آیة الله الصدر الخادمی، قم، ١٤١٢ق.

مجلسی، محمد باقر، *الاربعین*، المطبعة العلمیة، قم، ١٣٩٩ق.

محمودی، احمد، *الاربعون حدیثاً فی فضائل أمیرالمؤمنین وسیدة نساء العالمین علیهما السّلام بروایة عائشه*، البلاغ، بیروت، ١٤١٠ق.

مقریء، محمد بن عبدالرحمن، *الأربعین فی الجهاد و المجاهدین*، تحقیق: بدر بن عبدالله البدر، دار ابن حزم، بیروت، ١٤١٣ق.

مناوی، صدرالدین، *تخریج احادیث کتاب اربعون حدیثا فی اصطناع المعروف للمنذری*، تحقیق: سمیر طه المجذوب، عالم الکتاب‌ها، بیروت، ١٤٠٦ق.

منذری، ابومحمد عبدالعظیم، *متن الأربعین المنذریة فی الأحکام*، تحقیق: سلیم شبعانیة، دارالمعرفة، دمشق، بی‌تا.

النّبهانی، یوسف بن اسماعیل، *احادیث الأربعین من امثال أفصح العالمین*، تحقیق: محمد

الارناؤوط، دارالعروبة، کویت، ۱٤۰۸ق.

نسوی، ابوالعباس حسن بن سفیان، *الاربعین*، تحقیق و تعلیق: محمد بن ناصر العجمی، چاپ اول، دار البشائر الاسلامیة، بیروت، ۱٤۱٤ق.

نیشابوری خزاعی، ابومحمد عبدالرحمن بن احمد بن حسین، الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیرالمؤمنین علیه السّلام، تحقیق: محمد باقر محمودی، وزارة الثقافة و الارشاد الإسلامیّ، تهران، ۱٤۱٤ق.

هروی، ابو اسماعیل، *الاربعین فی دلائل التوحید*، تحقیق: الدکتور علی بن محمد بن ناصر الفقیهی، چاپ اول، بی‌جا، بی‌نا، ۱٤۰٤ ق.

منابع

الآجری، ابی‌بکر محمّد بن الحسین، *کتاب الاربعین حدیثا*، تحقیق الدکتور محمود القرشی السیّد علی، مکتبه دار العلیان، (بی جا)، ۱٤۰۷ق.

احمدزاده، سیّد مصطفی، *بررسی سیر اربعین‌نگاری*، پایان نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

استادی، رضا، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم*، کتابخانه مسجد اعظم، قم، ۱۳٦٥ش.

آصف فکرت، محمد، *فهرست الفبائی کتاب‌ها خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی*، چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳٦۹.

ألبانی، محمد ناصرالدین، *فهرس مخطوطات دارالکتاب‌ها الظاهریهٔ المنتخب من مخطوطات الحدیث*، دمشق، ۱۳۹۰ق.

إلیان سرکیس، یوسف، *معجم المطبوعات العربیهٔ و المعربهٔ حتی عام ۱۳۹۹ه*.، مکتبة الثقافة الدینیة، مصر، ۱۳٤٦ق.

بکری، صدر الدین ابو علی حسن بن محمد، *الأربعین حدیثاً* (الأربعین من أربعین عن أربعین فی أربعین)، تحقیق: محمد محفوظ، دار الغرب الإسلامی، بیروت، ۱٤۰۰ق.

تهرانی، آقا بزرگ، *الذریعة إلی تصانیف الشیعة*، الطبعة الثالثة، دارالأضواء، بیروت، ۱٤۰۳ق.

جبوری، عبدالله، *فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبة الاوقاف العامة فی بغداد*، مطبعة الارشاد، بغداد، ۱۹۷۳م.

حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله(ملا کاتب الجبلی)، *کشف الظنون کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*، دارالفکر، ۱٤۰۲ق.

حسینی، سید احمد، *فهرست نسخه‌های کتابخانه عمومی آیة الله مرعشی نجفی*، کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی، قم، ١٣٧٦-١٣٥٤ش.

الحسینی الجلالی، السید محمد رضا، *تدوین السنه الشریفه*، مکتاب‌ها الاعلام الاسلامی، قم: ١٤١٨ق.

دار الکتب المصریّة، *فهرس مکتبة مَکرَم*، مطبعة دار الکتب المصریة، قاهرة، ١٣٥١ق.

دامادی، محمد، *شرح بر مقامات اربعین*، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ١٣٦٧.

ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان، *سیر أعلام النبلاء*، تحقیق: شعیب الارنـؤوط و حسـین الاسـد، چـاپ نهم، مؤسسهٔ الرسالهٔ، بیروت، ١٤١٣ق.

رازی، ابن بابویه، *فهرس أسماء علماء الشیعة و مصنفیهم*، تحقیق: عبدالعزیز الطباطبایی، مجمع الـذخائر الإسلامیة، قم، ١٤٠٤ق.

زرکلـی، خیرالـدین، *الاعـلام قـاموس تـراجم لأشـهر الرجـال و النسـاء مـن العـرب و المسـتعربین و المستشرقین*، چاپ سوم، بیروت، ١٣٨٩ق.

السبکی، ابی نصر عبدالوهاب بن علی بن عبـدالکافی، *طبقـات الشـافعیة الکبـری*، چـاپ اول بیـروت، دارالکتب العلمیة، ١٤٢٠ق.

صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین القمی، *الخصال*، تصحیح: علـی اکبـر الغفـاریّ، منشـورات جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة، قم، ١٤٠٣ق.

عاشوری، نادعلی، *سنت اربعین نویسی و نسخه‌ای شریف در شرح چهـل حـدیث*، مطالعـات اسـلامی، ش٦٥ و ٦٦، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد: ١٣٨٣.

فؤاد، سید، *فهرس المخطوطات المصورة*، معهد إحیاء المخطوطات العربیة، قاهرة، ١٩٤٥م.

فاضل، محمود، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد*، مشهد، ١٣٦٣ش.

قره خان، عبدالقادر، *الأربعـون حـدیثاً فـی الأدب الإسـلامی*، نشـریات کلیـه الآداب بجامعـه اسـتانبول استانبول ۱۹۵۴م.

کاشفی بیهقی، کمال الدین حسین، *الرِّسالة العلیة فـی الاحادیـث النبویـة*، تصـحیح: سـید جـلال الـدین محدّث، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران،١٣٤٤ش.

گلبرگ، إتان، *کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او*، مترجمان: سید علـی قرائـی و رسـول جعفریـان، کتابخانه عمومی آیة الله العظمی مرعشی، قم، ١٣٧١.

محمودی، احمد، *الاربعون حدیثاً فی فضائل امیرالمؤمنین و سیدة نساء العالمین بروایـة عائشـة*، چـاپ اول البلاغ، بیروت،١٤١٠ق.

مدیر شانه‌چی، کاظم، *علم الحدیث و درایه الحدیث*، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ١٣٧٤.

مراغی، ابوالوفاء، *فهرس الکتاب‌ها الموجودهٔ بالمکتاب‌هاهٔ الازهریهٔ إلـی ۱۳۷۱ق./۱۹۵۲م.*، چـاپ دوم، مطبعهٔ الازهر، مصر، ۱۳۷۱ق.

مشار، خان‌بابا، *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*، چاپخانه ارژنگ، تهران، ۱۳۵۰ش.

مصاحب، غلامحسین، *دائرة المعارف فارسی*، مؤسسه فرانکلین، تهران، ۱۳٤٥.

منزوی، احمد، *فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی*، انتشارات کتابخانه مجلس، تهران، ۱۳۵۰–۱۳۰۵.

موسوی بجنوردی، کاظم، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، مرکز دائرة المعـارف بـزرگ اسـلامی، تهـران، ۱۳۷۵.

نووی، یحیی بن شرف، *الأربعین النوویة*، تصحیح: مصطفی البغا و محیی الدین مستو، چاپ چهـارم، دار ابن کثیر، بیروت، ۱٤۰٦ق.

همدانی، جواد مقصود، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه غرب*، مدرسه آخوند، همدان، ۲۵۳٦ش.

Annemarie schimmel, " NUMBERS", from Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade, Vol. 11, (New York: Macmillan Publishing Company, 1987.